

YUSUF ŞÜKRÜ HARPUTÎ'NİN “RUMÛZU'T-TEVHÎD” ADLI ESERİNDE KELİME-İ TEVHÎD'İN TASAVVUFÎ YORUMU

Yrd. Doç. Dr. Veysel AKKAYA*

Yusuf Şükrü Harputî, Nakşibendî tarikatının Hâlidîyye kolu halifelerindendir. Aynı zamanda Şazilî tarikatından da hilâfet almıştır. İstanbul'da Vefâ Medresesi'nde kısa görevinden sonra, Medine'de Mahmûdiye Medrese-si'nde uzun yıllar müderrislik yapmıştır. Birkaç eseri bulunmaktadır.¹ Bunlardan biri tasavvufa dair 1279/1864 senesinde kaleme aldığı “Rumûzu't-Tevhîd” adlı eseridir. Bu eserinde ana konu Tevhîd'in sırları ve hakikatleri olup bu konu etrafında birçok meseleye açıklık getirmiştir. Eserin genel olarak iki bölümden oluştuğu söylenebilir. Yusuf Şükrü Efendi birinci bölümde kelime-i tevhîdin “La ilâhe illallah” kısmı ile ilgili meseleleri anlatır. İkinci bölümde ise “Muhammedu'r-Rasûlullah” kısmı ile ilgili konulara yer verir.

Harputî kelime-i tevhîdi, hakîkî ve resmî yani yazılan olmak üzere iki kısımda inceler. Hakîkî tevhîdin mizanda dengi yoktur. Resmî olanın ise hadiste geçtiği üzere “Lâ ilâhe illallah” cümlesinin, bir kâğıda yazılı olarak mizana konacağını ve bütün amel defterlerinden ağır geleceğini hatırlatır.²

Kelime-i tevhid manalarına ve mertebelerine göre “illallah, illâhû, illâ ente, illâ ene” farklı şekillerde yazılmıştır. Harputî'ye göre “Zikrin en üstünü Lâ ilâhe ilah” hadisindeki tevhid ulûhiyet mertebesine işaret etmektedir. Ulûhiyet mertebesine açıklamak ise, avam-havas (genel-özel) herkese farzdır. En üst mertebe olan hüviyet mertebesi ise vahdet-i vücûd ile alakalı bir konudur ve “lâ ilâhe illâ hû” olarak ifade edilir. Bu ifade lafız olarak Kur'an'da birçok yerde geçer.³ Lafzı herkese açık iken, manası ancak havas kesimi tarafından idrak edilir. Çünkü zahir ülemâsı buradaki “Hû” ifadesini zamir olarak görürler. Bâtın ülemâsı ise onu Hû âlemi olarak görürler ve bu makamın Rasûlullah'a ait olduğunu söylerler.⁴

Lâ ilâhe illallah'ın üstün oluşunun bir diğer sebebi, nefy ve isbatı içermiş olmasındandır. Nefy, “lâ-taayyün” denilen Zât'ın henüz tecellî etme-diği âlem ile alakalı olup, bu âlem tenzîh âlemidir. İsbat ise, taayyün âlemi, yani tecellînin başladığı âlem ile alakalı olup teşbih âlemidir. Bu manada salike verilen zikir de farklılaşır. Meselâ “Allah! Allah!, Hû! Hû!” zikirleri bir yön ile alakalıdır.

* Sabahattin Zaim Ün. İslami İlimler Fakültesi Tasavvuf Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Saylan, *Yusuf Şükrü Harputî ve Eserlerinin Hadis Açısından Değeri*, (Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2008, s. 5-18.

² Bkz. Yusuf Şükrü b. Osman el-Harputî, *Rumûzu't-Tevhîd fî Beyânı Keşfi Bâzı Esrâr ve Hakâik-i Kelimetü't-Tevhîd*, İstanbul, Urfavî Hacı Halil Zârî Taş Destgâhı, 1286, s. 2

³ Bkz., Bakara, 163, 256 vd.

⁴ Harputî, *age*, s. 3

Bunun için cezbeden önce salık olanlara kelime-i tevhid zikri verilir. Allah! Allah! Zikri ise cezbeden sonra sülûk yoluna girenlere verilir.⁵

Harputî tevhîdi kul açısından değerlendirerek, insanların Hakk'ı tevhid etmesinde farklı derecelerde olduğu kanaatindedir. Avam dediği en genel manada Müslümanların tevhîdi, ilmîdir ve onların vahdeti Hakk'ı bilmektir. Bu hususun açıklamasında Kâbe örneğini verir. İlmî tevhid, Kâbe ve menasiki hakkında kitaplardan bilgi edinerek onun kabul etmek gibidir. Böyle kimseler îtikad sahibi ve amel sahibidirler. Havassın tevhîdi ise Kâbe'ye bizzat giden ve onu görüp, menâsikini yapan kimse gibidir.⁶

Hak açısından tevhid üç kısımdan oluşur. Bunlar fiiller, sıfatlar ve Zat'ın tevhîdidir. Tevhîdin ilk derecesi "tevhîdi ef'âl" olup, bu her fiilde hakikî müessirin Hak olduğunu bilmektir. Harputî buradan hemen cebir anlayışının çıkarılmaması gerektiğini hatırlatır. Kişinin ezeli kabiliyetinin gereği olarak fiiller ondan meydana gelir ve Hak onu yaratır. Bu değirmenin dönmesi gibi bir şeydir. Onun dönmesi elbette sudandır. Ancak "Değirmen mecbur dönüyor" denemez, çünkü onun dönmeye kabiliyeti vardır. Etkile-nen olmadıkça, etki de olmaz. Bundan dolayı Hallac-ı Mansur "Ben Hakk'ım" dediği için idam edilmiştir. Çünkü buradaki benlik şüphelidir. Ayrıca sevap olan fiil, Hakk' a izafe edilir, ancak günahlar nefse izafe edilir. "Sana isabet eden kötülük nefsindendir"⁷ âyetine göre kesbe itibar edilmiştir. Yoksa emir ve nehyin bir anlamı olmaz.⁸

Tevhidin ikinci derecesi ise, tevhîd-i sıfâttır. Bu manada insanlarda olan ilim, hayat, irade, kudret gibi sıfatlar, Hakk'ın sıfatlarına misal teşkil eder. O sıfatlar aslında, Hakk'ın sıfatlarının insanda tecelli etmesidir. Çünkü her sanatkâr, kendi sanatında eserini ortaya koyar. Bunun gibi suya bakan, el-Muhyî ismine, toprağa bakan el-Mümît ismine, havaya bakan el-Hayy ismine, ateşe bakan da el-Kâbız ismine bakmış olur. Bu derece tevhid birincisinden daha yüksektir. Çünkü sıfatın zata bağlanması vasıtasızdır. Ancak fiiller, sıfatlara, sıfatlar da Zât'a perdedir.⁹

Üçüncü mertebedeki tevhid, tevhîd-i Zât'tır. Zât'ın vahdeti, tek oluşu ile ilgilidir. Bu mertebede kelime-i tevhid "Lâ mevcude illallah" şeklinde ifade edilir. Harputî, bu tevhid mertebesini açıklarken güneş sembolünü kullanır. Güneş bir cisim olup, ondan çıkan ışık bir iken, pencerelerden evlere girdiği şekliyle çokluk suretinde görünür. Hâlbuki ışık aynı kaynaktan gelmektedir. Yine büyük bir nehirden açılan küçük kanallar da buna misaldir. Harputî bu konuda zâhir uleması diye nitelediği sûfî olmayan âlimlerin "her çokluğu birlik yönü zabteder" ifadelerini hatırlatır. Bu meselelere vahdet açısından da

⁵ Agt.

⁶ Age, s. 5

⁷ Nîsâ, 79

⁸ Age, s. 5

⁹ Age, 6

bakabilmek adına önemli bir esastır. Her şeyin vahdete, birliğe bakan bir yönü mutlaka vardır. Bu manada Harputî kelimelâr örneğini verir. Kelâm aslında tek iken, haber, şiir vb. şekillerde çok olur. Ama hepsine birden kelimelâr denir. Mesela on sayısına bir on denir. Ancak kendi içinde on tane birden oluşur. Bunlar gibi her eve güneş değiyorsa, burada güneşten başka bir şey yok demek doğru olacaktır. Her evdeki güneşin ışığı ise aslında özel bir yönden gelir. “Allah’tan başka varlık yoktur” denilmesi de bu misaldeki gibidir. Varlık aslında hakîkî mânâda sadece Allah’a aittir. Mecâzî olarak da diğer mahlûka varlık sahibi denilebilir. Harputî bu misallerden, Hakk’ın cüz ile kayıtlı olduğu şeklinde anlaşılmaması gerektiğini söyler.¹⁰

Harputî kelime-i tevhîdi açıklamak için, harf sembolizmine başvurur. Harf sembolizminde bilindiği üzere bütün harfler, eliften neşet etmiştir ve asılları eliftir. Elif ise noktadan olmuştur. Bu ön bilgiden sonra Harputî, Lâ kelimesinde ‘lam’ın ‘elif’ten önce gelmesini, tecelli ile ilişkilendirir. Aslında ‘elif’in önce gelmesi gerekirken ‘lam’ın önce gelmesi, ona göre fûrûdan asla intikale işaretler. Varlık aslına ircâ edildiği gibi, ‘lam’dan da ‘elif’e intikal edilir. Bu yaklaşım Harputî’ye göre “Nefsini tanıyan Rabbi’ni tanı” sırrının anlaşılmasını da sağlar.¹¹ Bu ifâdede de fûrûdan asla, eserden müessire intikale işaret vardır. Harputî’ye göre bu şekildeki tevhid anlayışı, mübtedî müridlerin mertebesidir. Muntehî müridler ise, müessirden esere intikal ederler. O zaman cümlelerin anlamı şöyle olacaktır: “Rabbi’ni bilen, nefsinin bilir.” Bu tevhid mertebesine ulaşan kimse, fenâfillah ehli olarak, Hakk’ın zâtını müşahadededen sonra, halk makamına iner. Hakk’ı tanıyan kimse, elbette ki kendi nefsinin tanı ve bütün mahlûkâtı da tanımış olur. İsimler yönünden mesele izah edilecek olursa şöyle der: “İsm-i âzamı bilen bütün isimleri bildiği gibi, esmâyı bilen de eşyâyı bilir.” Böylece Allah’ı tanıyan kimseye problem kalmayacaktır. Ancak bazı eşyâyı bilip, ondan sonra Hakk’ı bilen marifeti tam olmayacaktır.¹²

Harputî kelime-i tevhîdin on iki harf olmasını, on iki usuldan (ana isimlerden) birine işaret sayar. On iki isme “asıl” denmesi diğer isimleri de içermelerindendir. Her asıl bin isme ayrılır. Böylece tevhid için on iki bin mertebe oluşur. Bu manayı bilenler Hakk’ı çok zikrederler. Ancak tarikat şeyhleri on iki isim yerine en azı olan yedi isim ile yetinirler. Bunun için Harputî her mü’minin en azından yediyüz kez kelime-i tevhîdi vird edinerek zikir emrinin farziyetinin yerine getirilmesini tavsiye eder. Seher vaktinde hâlisâne yapılan zikir ile sema kapılarının açılacağını belirtir. Yine kelime-i tevhîdin on iki harfine devam ile on iki bin manevî kapının açılır. Kelime-i tevhid zikri, onu zikredenine haline göre faydalar sağlar. Sâlikin sıdk, ihlas,

¹⁰ Age, 8

¹¹ Age, 11

¹² Age, 12

huzur gibi kalbinin halleri ne kadar kâmil ise, o derece terakki eder. Buna örnek bir tüccarın az olan helal kazancının bereketli olmasıdır.¹³

Kelime-i tevhîdin nefy ile başlamasının sebebi müştereklikleri ortadan kaldırmaktır. Bir evi pisliklerden arındırmak, tezyinattan önce gelir. Tozlarla kaplı bir sarayda Padişah ağırlandırmaz. Bunun için Allah ehli, önce nefsi tezkiye ile meşgul olup, Hakk'a fakr, ve fenâ ile gitmişlerdir.¹⁴

Yusuf Şükrü Efendi, Kelime-i tevhîdin dört kelimedenden oluşması ile gece ve gündüzün dört bölümden oluşması arasında irtibat kurarak şöyle der: "Kelime-i tevhîd, bu zamanlarda işlenen günahlara kefarettir." Ayrıca dörtlü olan şeyler de kelime-i tevhidle alâka kurularak izah edilebilir. Harputî meselâ dörtlü olarak, Arşı taşıyanlar, Kâbe'nin köşeleri, dört halife gibi şeyleri hatırlatarak kelime-i tevhid'in âlemdeki bağlantılarına işaret eder.¹⁵

Harputî kelime-i tevhîdin, Kur'ân'da şecere-i tayyibeye benzetilmesine de değinir.¹⁶ Hz. Peygamber'in haber verdiği¹⁷ gibi âyette geçen güzel ağaç hurmadır. Hurma Hz. Âdem'in çamurundan arta kalan kısımdan yaratıldığı için hadiste "halanız" şeklinde geçmektedir.¹⁸ Dolayısı ile hurma diğer ağaçlardan daha üstündür. Aynı şekilde kelime-i tevhîd de diğer virdler ve zikirlerden üstündür. Bunun için hadiste "Benim ve önceki nebilerin söylediği en üstün söz lâ ilâhe illallah"tır..."¹⁹ buyrulur. Harputî bu hadisi değerlendirirken, kelime-i tevhîdin ilk kısmında bütün peygamberler ortak olduğu gibi, ikinci kısmı olan "Muhammedü'r-rasûlüllah" da da bütün peygamberlere imanı gerektirdiğini tesbitini yapmaktadır ki bu çok önemli bir husustur. Bu prensipten hareket edildiğinde "Allah'tan başka ilah yoktur, Âdem Allah'ın seçtiğidir, Nûh Allah'ın kurtardığı, İbrâhim Allah'ın dostu, Mûsâ Allah'ın kelîmi, İsmâ Allah'ın rûhudur" diyenler, "Muhammed Allah'ın rasûlüdür." de demiş olurlar. Tevhîdî bakış açısına göre sözdeki farklılıklar mananın birliğine engel olmayacaktır. Sonuç olarak, Peygamberleri birbirinden ayıranların imanları da küfür olacaktır.²⁰

Harputî, "Bil ki Allah'tan başka ilah yoktur" âyetinde geçen bilmek ile kastedilenin derûnî mânâda aslında hakîkî ilim olduğunu söyler. Bu ise ancak keşifle mümkündür. Yine âyette ki bilmek, ilme'l-yakîn, ayn'e'l-yakîn ve hakka'l-yakîn mertebelerini de içerir. Bunlar sırasıyla bilmek, görmek, yaşamak demektir. Yeri gelmiş iken Kelime-i tevhid âyette geçtiği için bu zikri yapanlara, hem zikre hem de tilâvete niyet etmelerini hatırlatır.²¹

¹³ Age, 13

¹⁴ Age, 14

¹⁵ Age, 15

¹⁶ İbrahim, 24

¹⁷ Tirmizî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 14/1

¹⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 445

¹⁹ Abdurrezzâk, *Musannıf*, 8125

²⁰ Harputî, *age*, 16

²¹ Age, s. 17

Kelime-i tevhîdin yedi kelime oluşu, yedi cehennem kapısına set manasına anlaşılabilir. Bu hususta o, yedilerin çok olduğunu, meselâ Kur'an'ın yedi lehçe ile indiği, Fâtiha'nın yedi âyet olduğu, secdenin yedi organla yapıldığı vb. hatırlatır. Yine kelime-i tevhîdin yirmi dört harf oluşu da, yirmi dört saate bedeldir. Bunun için günlük beş vakit namazı ikâme etmenin, tevhîdi ikâme etmek anlamına gelecektir.²²

Tevhîdin ikinci kısmı olan “Muhammedü'r-rasûlullah”a gelince, Harputî diğer sûfiler gibi, ulûhiyet tecellisinin ilk aksinin akl-ı evvel olduğu, bunun da Muhammedî ruh mânâsına geldiği görüşündedir. Ondan sonra insan mertebesine kadar kâinâtın varlığı, mertebeler halinde ortaya çıkmıştır.²³

Harputî, Kur'an'da ulûhiyet makamına delil teşkil edecek âyetler olduğu gibi, risâlet makamına da delil teşkil edecek âyetler bulunduğunu hatırlatarak, ikinci şehâdetin birincisinde aslında var olduğunun altını çizer. Bunun gibi Rasûlullah'a iman, aslında diğer peygamberlere de imandır. Mesela dört kitabın hepsi Allah'ın kelâmıdır. Allah'ın mütekellim oluşu asıl olarak Kur'an, ona tabi olarak diğer kitaplarıdır. Yine Kur'an'ın kendisine indiği Rasûlullah da diğer peygamberlere göre üstündür. Allah'ın kelâmı bir olduğundan kitaplardan birini inkâr etmek diğerlerini de inkâr sayılır. Bunun gibi peygamberlerden birini kabul etmemek de diğer peygamberleri inkâr sayılır. Yine iman da bir bütündür. Allah'a iman edenin, kitabına iman etmemesi onu iman dairesine girdirmeyecektir.²⁴

Harputî kelime-i tevhîdde geçen “Muhammed” ismi üzerinde de durur. Bu ismin ona dedesi Abdulmuttalib'e ilham neticesinde verildiği, dolayısı ile semâvî olan ismin yeryüzünde hükmünün ebedî olduğu yorumunu yapar. Bunun gibi bütün peygamberlerin ismi de güzeldir. Burada “Allah'ın güzel isim ve güzel yüzlü olarak göndermediği peygamber yoktur”²⁵ şeklinde bir hadisten bahseder. Ona göre ümmetin isimlerinin peygamber ve velilerin ismi olması şefaate vesiledir. “Muhammed” denilmesinin sebebi sözlerin ve fiillerinde övgüye layık oluşu, gökler ve yer arasında memduh oluşu ile alakalıdır.²⁶

Peygamberlerin ümmetini dâveti, bütün tevhid mertebelerini yani tevhîd-i ef'âl, sıfat ve Zât'adır. Peygamber onlara bu tevhid mertebelerinin yollarını gösterir.²⁷

Harputî'ye göre Allah, Peygamberimizin nübüvvet ve risâletini bütün kainâta müjdelemiştir. Bütün varlıklar da kendi dillerince Hz. Peygamber'i

²² Age, s. 39

²³ Age, s. 18

²⁴ Age, 19

²⁵ Bu hadis Tirmizî'de “güzel yüz ve güzel ses” olarak kayıtlıdır. Bkz., Tirmizî, *Şemâil*, 321

²⁶ Age, s. 23

²⁷ Age, s. 24

övmüşlerdir. Kendi varlıkları hakkında onu rahmet olarak bilmişlerdir. Bu yorumu ile ilgili "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."²⁸ âyetini hatırlatır. Ona göre Hz. Peygamber'in rahmet oluşunun zımnında ondan daha alt mertebelerde bulunan sıddîk, şehîd ve velîler de kendi derecelerine göre rahmettir.²⁹

Harputî, kelime-i tevhîde ki "Rasûlullah" ifadesini iki türlü yorumlamıştır. İlki diğer nebîler için kullanılan sıfatlar göz önüne alındığında, onlara "rasûl" denmemiş olmasıdır. Âdem sayfiyyullah, İbrâhim halilullah gibi. Ona göre "Âdem ruh ile cesed arasında iken ben nebî idim"³⁰ hadisi, Âdem ilim ile ayn arasında iken, Rasûlullah'ın ruhlar âleminde bütün nebîlerden önce yaratılmış olduğunu beyan etmekte ve onun nübüvvet sırrını açıklamaktadır. Hz. Peygamber, daha önceden ruhlar âleminde nübüvvet şartlarını tamamlayıp nebî olmuş iken, diğer nebîler varlık âlemine geldikten sonra, nübüvvet şartlarını tamamlayarak nebî olmuşlardır.³¹

Harputî konu ile alakalı olarak, nübüvvet ve risâleti; şerîat, tarîkat, mârifet ve hakikat olmak üzere dört mertebede izah eder. Hz. Peygamber'in rahmet oluşunun şerîat mertebesinde ortaya çıkması için, kişinin tabiatını ıslah etmesi gerekmektedir ve bu mertebe avama yöneliktir. Rahmetin tarîkat mertebesinde zuhuru ise nefsi ıslah ile mümkündür. Ruhtan cehaletin karanlıkları gittiği zaman da, mârifet mertebesinde rahmet zuhur eder. Sır latîfesinin alakası Allah'tan gayrı ne varsa kesildiğinde ise, hakikat mertebesinde rahmet zuhur eder. Şerîat ve tarîkat mertebesi cesede ait iken, mârifet ve hakikat mertebesi rûha aittir. Şerîat mertebesi avam ve havas olarak bütün insanlarda ortak olduğu için, Hz. Peygamber'in zahir daveti bu mertebeden olmuştur. Ona göre davetin genel dili de, yine bütün insanlara yöneliktir. Bâtın davette ise, işaretlerle yetinilmiş, herkes mertebesine göre davet edilmiştir. Harputî şerîat mertebesi üstündeki mertebelerin beyan edilmesini, Simurg'un gıdasının serçeye teklif edilmesi gibi görür. Ayrıca bu durum, tavuk pazarında devenin satılmayacağı meselini hatırlatır. Şerîat için beyan, hakikat için ise semboller vardır. Harputî konuya açıklık getirmek için, Ebû Hüreyre'nin iki kap ilim almasını, ancak birini açıklayıp diğerini açıklamamasını örnek verir. Ebû Hüreyre "açıklasam şu boynum gider" demiştir. Harputî bu manada meşhur sûfilerden Hallâc-ı Mansûr sırrı ifşâ ettiği için, Ebû Hüreyre'nin dediği durum gerçekleştiğine dikkat çeker.³²

Levlâk yani "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım"³³ hadisini de bu bağlamda inceleyen Harputî, hadis ile ilgili eleştirilere cevaplar verir. Bu

²⁸ Enbiyâ, 107

²⁹ Harputî, *age*, s. 32

³⁰ Tirmîzî, *Menâkıb*, 1

³¹ Harputî, *age*, 37

³² *Age*, 38

³³ Bazı hadisçiler bu kalıpla hadisin varid olmadığını ancak mana itibarıyla doğru olduğunu söylemişlerdir. Bkz., Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 164

hadisten, diğer peygamberlerin şanını alçaltmak manasını çıkaranların olduğunu, ancak böyle bir sonucun çıkarılamayacağını savunur. Ona göre tevhid bakışıyla incelendiğinde “Levlâk” hitabında bütün peygamberler dâhildir. Daha evvel izah ettiği gibi, vahdet açısından bakıldığında bir peygamberi kabul etmek demek diğerlerini de kabul anlamına gelir. Bu bilgiler ışığında levlâk hadisindeki hitâbı şu şekilde açıklar: “Habîbim eğer sen ve sağında bulunan peygamberler, veliler ve seçkin kimseler olmasaydı felekler gibi âlemler yaratmazdım.” Harputî’nin bu yorumlarından, levlâk hadisi ile “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”³⁴ âyeti arasında irtibat kurduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Rasûlüllah’ın rahmet oluşu mertebelerine göre diğer peygamberler ve veliler için de geçerlidir. Yine o âlemlere rahmet olan peygamberin, âlemlerin yaratılışına vesile kılınmasında bir problem görmemektedir. Hz. Peygamber’in rahmet oluşu bir zaman ile sınırlı görmediğinden, bu rahmetin âlemlerin yaratılışını da kapsadığı kanaatindedir.³⁵

Sonuç olarak, Harputî, tevhîdi iki açıdan incelemektedir. İlki kul açısından olup, o da hakîkî ve resmî olarak iki kısma ayrılır. Tevhid manasına ve mertebesine göre, muhtelif kalıplarda söylenmiştir. Tevhîdde ulûhiyeti isbat etmek yani “La ilahe illallah” herkese farz iken, hüviyeti isbat etme yani “Lâ ilahe illa hû” vahdet-i vücud ile alakalı olup havassın ilgilendiği kısımdır.

Hak açısından kelime-i tevhide bakıldığında tevhîd-i Zât, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i ef’âl olmak üzere üç kısma ayrılır. Tevhîdin ilk derecesi olan tevhîd-i ef’âl, bütün işlerde hakîkî müessirin Hak olduğunu bilmektir. İkincisi tevhîd-i sıfâttır. Varlıklarda bulunan hayat, irâde, kudret gibi sıfatların Hakk’ın tecellisi ve eseri olduğunu bilmektir. Üçüncüsü ise tevhîd-i Zât olup, Zât’ın vahdeti ile alakalıdır. Harputî bu makamın “Lâ mevcuda illâ hû” şeklinde ifade edildiği, ancak bunun anlaşılmasının yüksek bir seviye gerektirdiği kanaatindedir.

Tevhîdin “Muhammedur’r-Rasûlulah” kısmında Harputî tasavvufî açıdan rûh-i Muhammedî, “Rasûl” ve “Muhammed” denmesinin sırrı, Muhammedî rahmetin mertebelere göre zuhuru ve “levlâk” hadisi gibi konular üzerinde durmuştur.

³⁴ Enbiyâ, 107

³⁵ Harputî, *age*, 43